

Vackra versar om den förskräckliga olyckan – om olyckshändelser i skillingtryck

Inledning

I Kungl. biblioteket finns Sveriges största samling av skillingtryck. Till samlingen räknas vistryck och olika prosatexter. Vistrycken utgör den klart dominerande delen. Det finns några saker som utmärker skillingtrycken och som gör att de har bildat en egen samling. Vid framställningen använde man oftast ett halvt tryckark som vikts två gånger till en åttasidig folder. I äldre tider var det vanligt med ett kvarts tryckark som gav fyra sidor. Förstasidan är titelsida och har normalt en innehållsförteckning och där finns ibland även något träsnitt. I rubriken finns ofta ordet visor eller visa med stor stil. När man handlade med dessa förr i tiden sas det att »man köpte visor« eller »han sålde visor«. Begreppet skillingtryck är en forskarterm, i tryck belagd 1881, som inte vunnit folklig förankring förrän långt in på 1900-talet. Fram till 1855 hade vi myntenheten skilling i Sverige och i början av 1800-talet var en skilling ett vanligt pris för vistrycken. Trycken producerades för att säljas av någon som ville tjäna pengar. Försäljaren var ofta en gatumusikant eller någon annan som sjöng melodin för köparen. Trycken saknar musiknoter men ibland anges vilken melodi visan skall sjungas till.

KB:s skillingtryck är normalt inte katalogiserade i lappkatalogen för boksamlingen före 1956. För dessa finns en särskild katalog i informationshallen, med möjligheter att söka på titel, första versraden och dessutom en systematisk ingång efter visornas innehåll. Det är även möjligt att söka på tryckets titel. De skillingtryck som är registrerade i skillingtryckskatalogen finns på två olika ställen i samlingarna. Avgörande för placeringen är tryckåret. De som är tryckta före år 1700 ingår i den numrerade F(öre) 1700-samlingen. Tryck från 1700 och framåt finns bland visorna i den katalogiserade samlingen av folklitteratur.

*Handwritten: 1710
Ditt. 20.
1710
Handwritten*

**Zwenne Wackra
Andeliga W I S D R,**

Zhen Första.
Bedröfwat är mitte Sinn/ och ze.
Componerad om en Jungfru/ som nu nys
ligen druncknade under Isen i
Lunga Sund.

Zhen Andra.
O Jesu för din Pinnar och för ze.
Siunges såsom
På tigh O Herre läres iagh



Tryckt Åhr 1690.

De äldsta olyckshändelserna på svenska skillingtryck gäller drunkningar. Även senare finns flera mer eller mindre dramatiska sådana olyckor, något som den dåliga simkunnigheten starkt bidrog till. F 1700 br 430

Skillingtrycken i KB har fått olika bokstavsbeteckningar beroende på innehållet i visorna. De vistryck som innehåller blandade visor och inte går att placera in i något fack har istället indelats efter antalet visor. Avgörande för klassificeringen har också varit om tryckår finns angivet. Bokstavsklassificeringen gäller skillingtryck från år 1700 och framåt till omkring 1930 då genren upphör. Visor om olyckshändelser är placerade under bokstaven Q. Det finns ungefär 200 tryck som enbart behandlar olyckshändelser. Stora och små olyckshändelser skildras. Vanligast förekommande är bränder, drunkningar, fartygsolyckor och järnvägsolyckor. I flera av trycken, särskilt från senare tid, finns förutom en eller flera visor en prosa-text som berättar lite mera utförligt om olyckshändelsen. Utöver vad som här kommer att behandlas finns visor om olyckor i de vistryck som innehåller blandade visor. En stor del av dessa är utgivna av de stora skillingtrycksproducenterna i Stockholm, Göteborg och Malmö runt förra sekelskiftet.

Några av de skillingtryck som berättas om i texten finns endast i KB som kopior från andra biblioteks samlingar. Den andel av KB:s skillingtryckssamling som rör olyckshändelser utgör mellan en och två procent. Eftersom det här endast är fråga om att ge en översikt över dessa görs ingen skillnad mellan de som är original och de fåtal som utgörs av kopior från andra bibliotek.

De äldsta trycken

De äldsta svenska skillingtrycken är uppdelade på världsliga och andliga visor. Det tidigaste bevarade är tryckt 1583. I samlingen F(öre)1700 är ungefär 40% andliga visor. Bland dessa finns tre som behandlar olyckshändelser, samtliga drunkningsolyckor. På två av trycken finns också andliga visor i titeln. »Bedröfwat är mitt sinn« börjar första visan på ett tryck från 1690 som anges vara komponerad om en jungfru vid namn Beata Lundh som drunknade under isen i Lunga Sund. Den andra visan i ett tryck från 1696 handlar om Sara Larsdotter som drunknade i »Norre-Ström wid Stockholm« och är det äldsta skillingtrycket med attribuering till Stockholm. De båda trycken är exempel på små uppbyggelseskrifter som torde väckt starka känslor. Det gäller i högsta grad även det äldsta bevarade skillingtrycket som behandlar en olyckshändelse. »Twå sorgelige Klage-Wijsor«, som titeln börjar, handlar om två skolpojkar som drunknade i Stångån 10 juni 1686. Visornas form är intressant av flera skäl och säger kanske något om förlagan. Den andra visan är en dialog mellan de drunknade pojkarna. Vad pojkarna hette vet vi inte, men kan kanske gissa. Visan har ett akrostikon vilket innebär att första bokstäverna i varje strof bildar

namnen Laurentius Petri Olai. Troligen hette den ene Laurentius Petri och den andre Laurentius Olai. Första visan i trycket har 22 strofer. Det är säkert en tillfällighet, men det finns en intressant likhet med Bibelns bok Klagovisorna vad gäller antalet strofer. Bibelboken innehåller fem klagovisor över Jerusalems ödeläggelse år 586 f Kr; en händelse som också beskrivits i psalmböcker från 1600-talet. I Klagovisorna uttrycks sorg över katastrofen som är Guds straff för folkets synder. För den som bekänner sin synd och tror på Gud finns det hopp om en ljusare framtid. Klagovisorna har fem kapitel och varje kapitel har 22 verser eller 22 multiplicerat. Kapitel 3 har 66 verser medan de övriga har 22. I den hebreiska originaltexten är de första fyra kapitlen alfabetiska akrostikon. Verserna i kapitel 1 och 2 inleds med hebreiska alfabetets 22 konsonanter i alfabetisk ordning. De tre vistrycken som alla rör barn eller ungdomar som drunknat är främst avsedda att skänka tröst. Efter döden väntade Guds eller Jesu trygga famn.

1700-talet

Visor om olyckshändelser hör, liksom visor om missdådare (brottslingar), till genren nyhetsvisor. Dessa fick sitt genombrott på 1700-talet och hade sin storhetstid under följande sekel. Drunkningsolyckor som behandlas i de äldsta bevarade trycken som skildrar olyckshändelser var vanliga under 1700-talet. Något typiskt för dessa tryck är att spridningen varit lokalt begränsad. Då det ofta rör sig om enskilda personer kan de knappast ha rönt annat än lokalt intresse. De har vanligen utkommit i nära samband med olyckan och sedan inte kommit i nytryck. Ett intressant undantag är den tidigare nämnda Sara Larsdotters drunkning 1696 som även förekommer i ett tryck från 1779 med titeln »Twenne eftertänkeliga visor«. Första visan har tillkommit i anledning av en märklig händelse under den då nya Kungsholmsbron. På väg till arbetet blev en gråhårig arbetskarl »liksom upslukad uti en af de under bron warande stenkistor« då han satte sin fot på en av stenkistorna, störtade ner och överhöljdes av gruset. Händelsen ägde rum sommaren 1774 och finns även skildrad i ett skillingtryck från samma år. Visan är densamma i båda trycken och finns även med 1787 som tryckår. Det som hände var enligt texten en tydlig varning för hur snabbt döden genom Guds ingripande kunde bli verklighet för den som var fräck. Sara Larsdotters drunkning och den gråhåriga mannens försvinnande i djupet var förmodligen mycket omtalade händelser i Stockholm under lång tid, trots att de bara gällde enskilda personer.

Större tragedier var de många bränder som ofta härjade stora delar av städerna. Röde hanen utgjorde ett ständigt hot för tätbebyggda samhällen med övervägande trähus. Största förändringarna i stadsbilden i Sveriges

Qa 3a
Skriftelige Tankar,

Ex. A
I anledning

af

En olycklig

Sändelse,

Som på Nya Kongsholms-Bron i Stockholm sig
tildrog en morgonstund, Sommartiden år 1774,
Med en Arbetskarl, hwilken, då han skulle gå til
sit arbete, blef i sin enfaldighet, liksom upslutad uti
en af de under Bron warande Stenkistor, hwars
fyllning gaf sig undan i samma ögnablick den grå-
håriga Mannen satt sin fot på stället, så
at han störtade djupt neder, och
öfverhölghes af gruset.

Utråde

af

L. W. S.

Stockholm tryckt hos Lars Wennerberg, år 1774.

Skillingtryckens framsidor återspeglar ganska väl den allmänna typografiska utvecklingen av titelsidorna. Här är en vackert formgiven förstasida från 1774. Qa 3a

städer har kommit i samband med återuppbyggnad efter bränder. Några eldsvådor är skildrade i de skillingtryck som finns bevarade från 1700-talet. Den äldsta är en sorge- och klagovisa från 1723 då stora delar av Södermalm i Stockholm ödelades och Katarina kyrka totalförstördes. I texten görs jämförelser med Jerusalems ödeläggelse 586 f Kr och flera hänvisningar finns till Bibelns bok Klagovisorna. Jerusalem nämns även i ett tryck från 1763 med anledning av den stora branden på Södermalm fyra år tidigare. 1759 eldhärjades också Skövde vilket behandlas i en visa av Johan Risberg. Visor om eldsvådor kan antas ha varit lättare att sprida än många andra eftersom dessa händelser var en angelägenhet för många. Bränderna var omskakande händelser, vilket framgår av trycken, som säkert skapade behov av både uppbyggelse och information om vad som hänt. Två av visorna har tryckort angiven och är i båda fallen en annan än platsen för eldsvådan. Om det är orsakat av att det lokala tryckeriet brunnit ner eller ett tecken på visans spridning är svårt att veta.

Under 1700-talet börjar skillingtrycken med nyhetsvisor bli lite mer informativa från att tidigare nästan enbart tjänat sitt syfte som uppbyggelse-skrifter. Särskilt intressant i den utvecklingen är ett skillingtryck som berättar om det åsknedslag som 1723 förstörde Hova kyrka i Västergötland och dödade mer än tjugo människor som förberedde sig för söndagens gudstjänst. Förutom en visa finns också en berättelse om händelsen. Det är det äldsta exemplet på prosatext i samband med en visa om en olyckshändelse. I berättelsen uppmärksammas allvaret i det faktum att Gud uttryckte sin vrede på söndagen strax före gudstjänsten och att han även lät sin vredeseld lysa på en söndag då Katarina kyrka lades i aska. Vid sådana händelser fanns ett stort behov av uppbyggelse-litteratur. Ett par år före händelserna i Hova och Stockholm utkom Linköpingsbiskopen Andreas Rhyzelius bok *Brontologia theologico-historica* där det finns en sammanställning över plats och årtal för »åskedunder, blix och skott« i Sverige under andra årtusendet. I listan kan man hitta årtal för svenska stadsbränder. Förutom faktauppgifterna finns böner »att bruka i andakt, när Gud dundrar och ljungar«. Åskan tolkas där som Guds maning till bättring. Rhyzelius bok kan ha varit en viktig inspirationskälla för författarna till skillingtrycket om Hova kyrkas förstörelse.

Två andra tryck från 1700-talet får belysa det förhållandet att stora och små händelser gett upphov till skillingtryck. Båda är tillkomna under senare delen av 1750-talet. Den stora händelsen tilldrog sig utanför Sverige och gäller jordbävningen i Lissabon första november 1755. I trycket med titeln »Det olyckeliga Lissabon« vädjas till högsta makt att beskydda vårt land och huvudstad från sådan förödelse. I samtida källor uppskattas anta-

let omkomna till ungefär 70 000 människor. På nyårsafton samma år föll den unge drängen Anders Jönsson ner från ett träd i samband med träd-fällning. Hans bror Per Jönsson berättar utförligt om hur dödsolyckan gick till i en visa tryckt 1758 och omtryckt 1761. Platsen för händelsen är inte angiven.

1800- och 1900-talen

Nästan nio tiondelar av skillingtryckssamlingen rörande olyckshändelser är tryckt efter år 1800. Det senast daterade trycket är från 1933. Under 1800-talet blir det vanligt att detaljerade berättelser om händelserna baserade på tidningsuppgifter finns tillsammans med visorna. En annan viktig förändring under seklet är den gradvisa övergången från frakturstil till antikva som pågick från mitten av 1800-talet och ända in på 1900-talet. Jämfört med tillfällestrycken är det ungefär ett sekel senare. Skillnaden beror på den publik de olika trycken vänder sig till. I psalmböcker, lagböcker och andra tryckalster avsedda för en bred läsekrets användes länge frakturstilen.

Fartygsolyckor

Olyckor i vatten är den vanligaste anledningen till skillingtryck om olyckshändelser. Längre var det mindre olyckor med maximalt ett tiotal omkomna. Den första stora olyckan till sjöss som finns omskriven i samlingen med olycksvisor och berättelser gäller ångfartyget Austrias brand i Atlanten i september 1858 med 538 personer ombord. Fartyget var på väg från Hamburg till New York. Visan som börjar »Stolt igenom hafvets böljor...« finns tillsammans med en berättelse om händelsen bevarad i sexton olika tryck utkomna mellan 1860–90. Det är bara Titanic-olyckan som finns i flera tryck. Intressant är att det första trycket kom först två år efter händelsen. En genomgång av några svenska dagstidningar visar heller inga notiser i samband med olyckan. Det tyder på att händelsen först blivit omsjungen i Tyskland och populariteten gjort att den sedan nått Sverige. Den fasansfulla olyckan blev möjligen också föremål för bänkelsång i Sverige redan 1861. Det gick så till att man på en skärm satte upp ett antal målade tavlor med scener ur visan som sjöngs. Motiv från mord och dramatiska olyckor målades i bjärta färger. Under framförandet stod någon på en pall eller bänk och pekade på bilderna så att även de som inte kunde läsa texten i de vistryck som såldes vid dessa tillfällen någorlunda kunde följa med i sången. 1861 anhöll tysken Heinrich Miehe hos Kungl. Maj:t om att få i Sverige »på offentliga platser förevisa målningar föreställande åtskilliga bekanta olyckshändelser såsom skeppet Austrias brand«. Han fick inget offi-

ciellt tillstånd men torde ändå ha kunnat ge föreställningar på flera platser. Bänkelsång med målningar på olyckshändelser är kända i Sverige från 1860- och 70-talet.

Det framgår av samlingen att flera svåra olyckor drabbade emigrantbåtar. Tingvallabolaget i Köpenhamn ägde två ångfartyg, Geiser och Tingvalla, som i svår dimma kolliderade utanför Newfoundland. Missödet som inträffade i augusti 1888 kostade enligt informationen på titelsidan 105 personer livet, däribland många svenskar. En annan katastrof som kostade många svenskar livet skedde när den danska emigrantångaren »Norge« i juni 1904 grundstötte vid den förrådiska Rockallklippan utanför Hebriderna. Mellan 600 och 700 personer omkom enligt två olika skillingtryck från 1904. De båda tryck som skildrar Geiser och Tingvallas sammanstötning kom året efter händelsen, medan rapporteringen om Norge-katastrofen skedde samma år. Det är tydligt att informationshastigheten ökade runt sekelskiftet och att olycksvisorna med några undantag snabbt förlorade sin aktualitet. Till det bidrog flera stora skillingtrycksproducenter i Stockholm, Göteborg och Malmö. I april 1908 förliste ångaren Göta Elf i Göteborg. Om det skrev Karl Wastenson under signaturen »Charles W-n« en visa. Informationen »hittills är 26 lik funna« på titelsidan tyder på att produktionen gått snabbt. Detsamma gäller Wastensons främste konkurrent i Göteborg, Alfred Lidholm, som tre år senare producerade en »visa om ångaren Tessins strandning i Göta Älf den 30 september 1911, der fem fruntimmer och maskinisten fingo sin död«. Lidholm var känd för att marknadsföra sina skillingtryck genom att lägga dem i ett kuvert med en säljande text på framsidan.

Eldsvådor

1800-talets många svåra bränder utgör en betydande del av samlingen. Framförallt var det ett stort antal städer som brann. Dessa katastrofer gjorde att många människor samlades och hjälptes åt för att lindra nöden. Efteråt ordnades ofta olika evenemang för att samla in pengar till de nödlidande. Även skillingtryck såldes till förmån för de drabbade. När Växjö brann 1843 trycktes i Stockholm en visa där det på titelsidan framgår att den såldes till förmån för de brandskadade. Muspels söner for fram i hela landet. På 1840-talet började det komma skillingtryck om olyckshändelser i Norrland. Den största katastrofen i den landsdelen under 1800-talet var när Sundsvall och Umeå brann samma dag, den 25 juni 1888. Fem olika tryck finns bevarade om eldsvådorna. På ett av dem anges att en del av vinsten på försäljningen skulle gå till de nödlidande. Flera tryck från olika orter finns också om tändsticksfabriken Vulkans brand i Tidaholm 1875



FRÅN DJURGÅRDSSLÄTTEN, AF K. A. EKVALL.

Bänkelsång där man förevisade tavlor med dramatiska motiv som illustrerade visor om förskräckliga mord och olyckshändelser gjorde starkt intryck på August Strindberg och har avsett flera spår i hans produktion. Scenen från Djurgårdsslätten är återgiven av konstnären Knut Alfred Ekvall i *Ny illustrerad tidning* den 19 juni 1869.

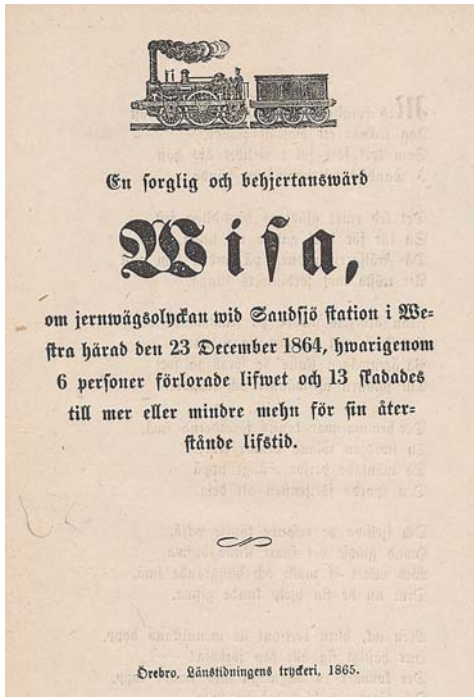
där 44 personer anges ha omkommit; nästan alla flickor mellan 18 och 20 år. Att branden väckte intresse också i huvudstaden framgår av *Söndagsnisse* den 9 maj: »Bland nya »ynkeliga« taflor på »slätten« lockade den, som framställde tändsticksfabriken Vulkans brand, de flesta åskådarna och syntes dessa alldeles rysligt intresserade af saken«. För bänkelsången på Djurgårdsslätten svarade med största sannolikhet M. W. Nordström, som i ett annat vistryck anges vara en blind violinist. Att vara blind var en fördel när det gällde att få polistillstånd för sådan verksamhet. Dessutom var det lättare att beveka publiken att skänka en slant vid framträdandena och att få skillingtryck sålda. I skillingtryckssamlingen anges många författare till vistryck vara blinda. Säkerligen var blindheten överdriven i flera fall, men vilka som verkligen var blinda är svårt att avgöra eftersom de flesta är mycket lite kända.

En »blind« kollega hade Nordström i cirkusryttaränkan Wilhelmina Christina Hoffman. Hon sjöng och spelade harpa och dessutom förekom bildvisningar vid hennes framträdanden i Stockholm, särskilt på Djurgårdsslätten, och landsorten. Mest känd har Wilhelmina blivit för att det var hon som lanserade »Alpens ros« i Sverige. På repertoaren fanns flera visor om olyckshändelser som hon även gett ut som skillingtryck på eget förlag under 1870-talet. Tre av dem gäller bränder. »Den förfärliga branden i Chicago« och branden på det engelska ångfartyget Cospatrik gällde utländska katastrofer. En spektakulär händelse på nära håll, som hon beskrivit, var den »fasawäckande branden« vid Gustaf Adolfs torg i Stockholm 1873, där många fick hoppa ut från 4:e och 5:e våningen. Brandkåren saknade lämpliga redskap såsom räddningssegel att spänna ut. En större golvmatta som användes gick snart sönder och flera föll ned på gatan. En katt hoppade ner på mattan, tog ett skutt och sprang sedan vidare. Efter den branden fick Stockholm en fast brandkår.

Järnvägsolyckor

Teknikens framsteg på kommunikationsområdet har gett förutsättningar för välståndsutveckling. Brister i tekniken kunde också leda till svåra katastrofer. Ju mer avancerad tekniken blev, desto större kunde konsekvenserna av dess sammanbrott bli. I järnvägens barndom blev man varse hur mycket förödelse människans egna konstruktioner kunde åstadkomma om det gick snett. Den första större järnvägsolyckan i Sverige inträffade dagen före julafton 1864 vid Sandsjö station i Småland. Ett persontåg var på väg från Jönköping till Malmö. Det blev stående på Sandsjö station. Lite senare kom ett godståg i hög fart som skulle in på sidospåret, men växeln låg kvar på huvudspåret och inget kunde stoppa en svår kollision. Sju personer dödades och tretton blev svårt skadade. En visa om händelsen utgavs där den 26-årige lokföraren på det påkörande godståget, Albert Rix, som dömdes som ensam ansvarig för olyckan, avses i följande strof: »Gud nåde den mannen, som körde så fort; och bragte så många ur världen!; O! hade han aktat sitt kall som sig bort; och fattat den wådliga färden!«.

Mera känd än Sandsjö-olyckan är den vid Lagerlunda i närheten av Linköping 1875, där nio personer omkom. Inte minst genom att *Ny illustrerad tidning* sände dit sin tecknarreporter Carl Larsson har den blivit uppmärksam. Hans bild fick en helsida i tidningen den 20 november, fem dagar efter olyckan. Flera visor finns om händelsen, en av dem utgiven på eget förlag av Wilhelmina Hoffman. I konsthistorikern Carl G. Laurins *Minnen* kan man läsa »i november 1875 fick man se järnvägsolyckan vid Lagerlunda uppmålad på en flera alnar bred duk, förevisad till en sorglig



Sju personer omkom vid den första större järnvägsolyckan i Sverige, inte sex som anges i skillingtrycket. Händelsen ledde till en segsliten rättegång där lokföraren på det påkörande godståget dömdes till ett års straffarbete och enorma skadestånd. Rättegångshandlingarna trycktes och blev en bok på 132 sidor som såldes till förmån för offren. Qa 20

Övriga olyckor

Som tidigare nämnts är de olyckor som givit upphov till skillingtryck av mycket skiftande slag. Olycksåret 1888 inträffade en stor översvämning i Kina som uppges ha krävt en miljon människoliv. En annan olyckshändelse drabbade Ludvikabon Karl Johan Jansson som själv beskriver hur han råkade köra omkull med ett hölass och »råkade afbryta vänstra benet«. Om skogseldarna i Amerika finns en berättelse och visa tryckt 1894.

Några av de mer spektakulära händelserna från 1800-talets Sverige får avsluta den här framställningen. Att både lycka och olycka följde i jaktens spår är tydligt. Engelsmannen Llewellyn Lloyd var en känd jägare som tillbringat många år i Sverige och berättat om sina jaktäventyr i bokform. Under en björnjakt i Malung 1835 vådasköt han sin jaktkamrat Jan Svensson.

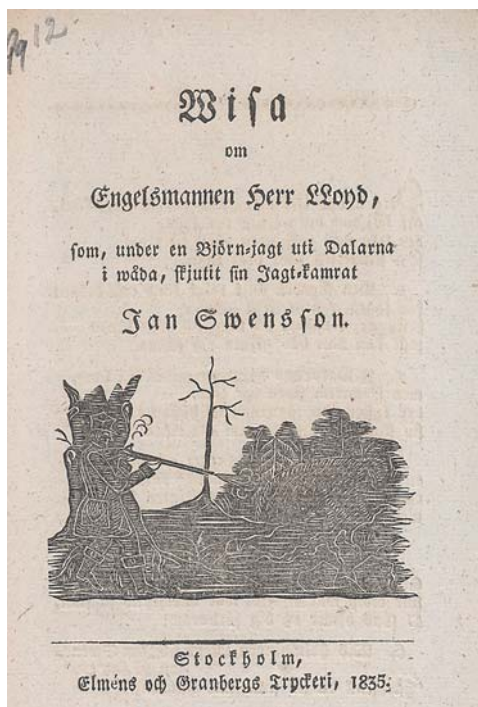
visa och det hela förklarar med en pedagogisk pekpinne«.

Ett skillingtryck om en mycket svår järnvägsolycka i närheten av New York 1871, där det på titelsidan anges att »flera 100 personer fingo sin graf i den lilla floden«, får de svenska olyckorna att framstå som små i jämförelse. Det är den enda utländska tågolyckan som verkar ha intresserat svenska skillingtrycksförfattare. Alla andra gäller Sverige där de största olyckorna i antalet döda är Malmslätt 1912 med 22 omkomna och Getå 1918 där 41 personer fick sätta livet till när ett lok med sju vagnar störtade utanför banvallen efter ett jordskred. En av visorna om den sistnämnda katastrofen har en inledande strof som säger något om hur man såg på tidsläget: »Förskräckligt är att tänka hur nu för varje dag; olyckor komma på oss och drabba slag i slag; snart finnes ej en enda familj i landet så; där döden icke varit vid dörr'n och knackat på«.

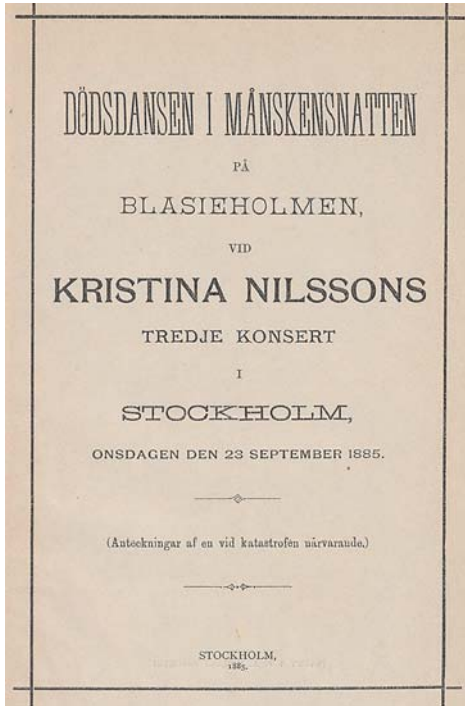
Om detta skrevs samma år en skillingtrycksvisa som trycktes i Stockholm. Texten stämmer väl överens med den redogörelse för händelsen han ger i sin bok *Anteckningar under ett tjuguarigt vistande i Skandinavien* som utkom 1855. I ett kapitel med rubriken »Sorglig tilldragelse« påpekar han flera gånger att olyckan inte skulle ha inträffat om Jan Svensson stått kvar där Lloyd sagt åt honom att stå och vänta. I den rättegång som följde blev han fälld av hovrätten men sedan frikänd av Kungl. Maj:t. Bortsett från den enda skillingtrycksupplagan har visan inte spritts utanför Malung, där den levt kvar i den lokala visstraditionen.

»Dödsdansen i månskensnatten« är titeln på ett tryck från 1885. Det innehåller ingen visa utan är en redogörelse, delvis i versform, för vad som hände den kväll sångerskan Christina Nilsson gjorde sitt sista framträdande på sin skandinaviska konsertturné. Christina gjorde i september 1885 tre konserter på Musikaliska akademien och efter konserterna begav hon sig med vagn till Grand hotell, där hon varje kväll sjöng från balkongen, något som inte var planerat från början. Då det blev känt att hon sjöng från balkongen samlades andra gången omkring 15 000 personer. Efter tredje och sista konserten kom det upp emot 50 000 människor till Grand hotell. Den kvällen lyste upp av en bländande fullmåne när hon kom ut på balkongen och sjöng »Fjorton år«. Sedan drog hon sig tillbaka men kom snart ut på balkongen igen och sjöng den sång man väntade på: »Värmlandsvisan«. När Christina åter drog sig tillbaka och folkmassan sattes i rörelse utbröt genast panik. Tjugo kvinnor dödades och många skadades i trängseln. Enligt en versrad särskilt markerad med fet stil i skillingtrycket, skriven av en vid katastrofen närvarande, var dessa »offren för afguder!«.

Olyckor i cirkusmiljö var inte helt ovanliga. Endast en sådan händelse



Den välkände storjägaren och författaren Llewellyn Lloyd vådasköt sin jaktkamrat Jan Svensson vid en björnjakt i Malung. Författaren till visan är däremot okänd. Qa 12



Månskensnatten i Stockholm när Christina Nilsson höll en av sina bejublade konserter fick ett tragiskt slut. Redan i titeln har författaren fångat dramatiken. Qa 30

har dock förevigats och bevarats som skillingtryck i samlingen. Den italienske cirkusdirektören och hästdressören Francesco Corradini uppträdde i april 1898 på Lorensbergs Cirkus i Göteborg. Numret bestod i att han på en plattform ridande på sin häst Blondin skulle hissas upp i cirkuskupolen och låta hästen göra piaff. Ovanför ryttaren fanns en ballong som skulle ge illusion av en ballongfärd. Vad som sedan hände framgår av en strof i skillingtrycksvisan: »Men, o fasa! Hästen skyggga, råka ta ett steg bakut; Häst och karl föll ned till marken, så tog glädjen hastigt slut«. Både häst och ryttare avled efter fallet. Höjden i Lorensberg var endast 10–12 meter medan han tidigare hissats upp till 89 meter i Crystal Palace. Den tidigare nämnde mycket produktive skillingtrycksförfattaren Alfred Lidholm skrev en visa om händelsen med titeln »Vackra versar om den förskräck-

liga olyckan med direktör Corradini och hans häst på Lorensberg...«. Som melodi anges »Fröken Madigan och Grefve Sparre«. Det var en populär melodi vid tiden som Lidholm även använde året innan i två visor om den »förskräckliga sjöolyckan då ångaren Göta sjönk«. För att snabbt få ut nyhetsvisorna användes ofta en redan känd melodi. I äldre tryck från 1600- och 1700-talen finns ofta hänvisningar till psalmmelodier. Senare användes oftast samtidens populäraste vismelodier. Med visst fog kan man anta att de melodier som det hänvisas till i skillingtrycken också tillhörde de populäraste vid just den tiden. Den melodi som är angiven flest gånger vid visor om olyckshändelser är den av Wilhelmina Hoffman på 1870-talet i Sverige lanserade »Alpens ros«. Som exempel kan nämnas att Karl Wastenson använde den i en visa om spårvägsolyckan i Göteborg 1905 och att det hänvisas till den melodin i en visa om järnvägsolyckan i Getå. I andra fall kan man gissa att den melodin använts utan att det finns angivet.

Vackra, versar

om den förskräckliga olyckan

med

Direktör Corradini och hans häst
på Lorensberg

Torsdagen den 28 April 1898

jemte

flera olyckor som timade
vid samma tid.

Af A. L-m.

Melodi: Fröken Madigan och Grefve Sparre.

Pris endast 5 öre.

1898

Blandningen av stilar är vanlig på skillingtryckens titelsidor. Qa 31

Slutord

Stora och små händelser har inspirerat till skillingtrycksvisor. Vad som bevarats är säkert bara en liten del av allt som tryckts. De flesta tryck från 1600 och 1700-talen är märkbart brukade och har inte kommit till KB som pliktexemplar, utan genom donationer. Många tryckare har säkert inte heller brytt sig om att leverera några pliktexemplar av dessa »obetydliga« tryck. Trots sin slumpmässighet finns det ändå tillräckligt många bevarade för att samlingen skall kunna berätta mycket om vårt förhållande till olyckshändelser genom de två och ett halvt sekel som det skiljer mellan det äldsta och yngsta trycket.

Visor om olyckshändelser tillhör tillsammans med visor om missdådare en genre som brukar benämnas sensationstryck. Litteraturen om missdådare, däribland skillingtrycken, har varit föremål för en del forskning. Där emot finns det inte mycket skrivet om de skillingtryck som berättar om olyckshändelser. Jag vill med presentationen ovan visa på samlingens användbarhet för vidare forskning.

Kommentar

Det finns många böcker och artiklar som behandlar skillingtrycksmediet ur allmänna aspekter. Två kortfattade men innehållsrika uppsatser som belyser produktionsvillkor, spridning och typografi är *Danielson* (1987) och *Danielson* (1997). I *Jonsson* (1967) finns ett kapitel om skillingtryck där begreppet definieras. *Jersild* (1975) är en avhandling om melodierna i svenska skillingtryck före år 1800, som innehåller ett kort avsnitt om olyckshändelser. Även Schück berör allehanda olyckor kortfattat. *Danielson & Ramsten* (1984) presenterar nyhetsvisor från fyra århundraden, däribland några olyckor. Om bänkelsång kan man läsa i *Berg* (1987) och *Bennich-Björkman* (1989).

Källor

- Andersson, Per & Bjersby, Martin, & Christensen, Eva Stina, *Brott i skillingtryck*, Uppsala 1984.
- Bennich-Björkman, Bo, »Strindberg, kulturhistorien och 1800-talets folkliga underhållning«, *Årsbok, Kungl. Humanistiska vetenskapsamfundet i Uppsala*, 1989, s. 5-37.
- Berg, Gösta, »'Bänkelsang' i Sverige«, *Sumlen: årsbok för vis- och folkmusikforskning*, 1985, (tr. 1987), s. 57-67.
- Danielson, Eva, »Om produktion och distribution av skillingtryck«, *Meddelanden 25, Etnologiska institutionen vid Uppsala universitet* 1986/87, (tr. 1987), s. 95-101.
- Danielson, Eva, »Skillingtryck – eller hur man säljer visor med mördande reklam«, *Visa i Vären*, 1997, s. 41-48.
- Danielson, Eva & Ramsten, M., »Har ni hört den förskräckliga händelsen ...: nyhetsvisor från flera århundraden«, *Texthäfte till LP Caprice 1222*, 1984.
- Forsbom, A., *Eldsvådorna i Stockholm: kronologisk översikt*, Stockholm 1950.
- Jersild, Margareta, *Skillingtryck: studier i svensk folklig vissång*, Stockholm 1975.
- Jonsson, Bengt R., *Svensk balladtradition*, Stockholm 1967.
- Kullander, Björn, *Sveriges järnvägars historia*, Höganäs 1994.
- Nordström, Annika, *Det hände sig i Göteborg: visor från stan*, Göteborg 1980.
- Nordström, Annika, »'Den lille röe skomakarn i Haga': Alfred Lidholms skillingtryck från Göteborg 1885-1910«, *Vardag som vetenskap*, 1996, s. 257-281.
- Rhyzelius, Andreas, *Brontologia theologico-historica*, Stockholm 1721.
- Schück, Henrik, *Ur gamla papper*, VI, 1904, s. 158-160.
- Svenska stadsbränder*, Stockholm 1927.
- Intervjuer med Bo Bennich-Björkman, Eva Danielson, Margareta Jersild och Annika Nordström.
- Opublicerat material från Bo Bennich-Björkman.
- Värdefulla synpunkter på texten har getts av Leif Lundberg.

Efterlysning

LIKT FASCINATIONEN FÖR IKAROS som flög för nära solen, vaxet som höll vingarna smälte och han störtade i havet, finns i den svenska tryckproduktionen exempel på hur fall från höga höjder väckt stor uppmärksamhet. Cirkusryttaren Corradini har nämnts. Ett annat exempel gäller kopparslagaregesällen Mårten Graas som 1722 efter att ha satt upp tuppen på Klara kyrkas torn föll ner och slog ihjäl sig. Enligt Ewert Wrangels bok *Frihetstidens odlingshistoria: ur litteraturens häfder 1718–1733* (sid. 262) utkom ett skillingtryck om händelsen. Trycket innehåller enligt Wrangel en visa på melodin »Till dig av hjärtans grunde«. Om trycket har bevarats är det den äldsta hittills kända skillingtrycksvisan till den melodin. Jag har inte hittat skillingtrycket och inte någon annan referens till det heller. Däremot finns på KB en gravskrift över Mårten Graas författad av poeten Olof Lindsteen.

En annan »ikarisk« händelse som mig veterligen inte avsatt något skillingtryck, men på annat håll blivit mycket omskriven gäller ballongflygaren Viktor Rolla. Han gjorde i slutet av förrförra seklet uppstigningar med ballong och landade sedan med fallskärm. Vid sista uppstigningen den 29 maj 1890 från Mosebacke råkade han tappa fallskärmen. Många stockholmare följde hans öde. Någon dag senare hittades hans kropp i närheten av Ljusterö. Enligt obduktionen hade han frusit ihjäl innan han föll till marken.

Har någon sett skillingtrycket om Mårten Graas?

Finns det något skillingtryck om Viktor Rolla?

Är det någon som känner till flera »ikariska« händelser som avsatt skillingtryck?

Östen Hedin